

ספרי מוסר עבריים לילדים

מאת ד"ר אוריאל אופק

תופעה אופיינית לספרות ההשכלה, שדומה כי טרם הוקדשה לה תשומת-הלב הראויה, היא ריבוי הופעתם של ספרי-מוסר לגדולים ולקטנים — אותם ספרי-קריאה-ועיון, שהדריכו את קוראיהם כיצד להיות יהודים טובים ואזרחים נאמנים. לצד ספרי השירה, המדע הפופולארי, חקר הלשון וביקורת המקרא, תפסו גם ספרי-המוסר מקום נכבד על מדפה של הספרות העברית המתחדשת; בעזרתם ביקשו המשכילים היהודים למצוא — אולי בהשפעת התיאוריות האתיות-הפסיכולוגיות ששלטו אז במרכז-אירופה — את שביל-הזהב בין המורשת היהודית הקדומה לבין תורות המוסר והמידות של זמנם. יצחק סאטנב, בעל "משלי אסף", חיבר גם את "ספר המידות" (ברלין 1784), שבו סקר את בעיות הדת והמוסר החל בחיבוריהם של חכמי ספרד ועד בעלי המוסר האחרונים. שנה לאחר מכן הוציא גם נפתלי הרץ ויזל את "ספר המידות" שלו (ברלין תקמ"ה)¹, שבו נתח בהרחבה את היחסים שבין כוחות-הגנפש והמוסר. לפופולאריות רבה ביותר זכה ספרו של מגדל לפין "חשבון הגנפש" (לבוב 1808)², שכלל י"ג פרקי מוסר "להתרפאות מחליי המידות על-ידי התמדת חינוך תיקוניהן"; ספר זה, על סגנונו המשנאי הרהוט, הגולש לעתים לתחום הבילאטריסטי, הרשים כל-כך את קוראיו, עד שבכמה מקומות נתאגדו חברות צעירים במטרה לנהל את חייהם לפי כללי המוסר של "חשבון הגנפש"³.

שונים מאד מאלה היו ספרי-המוסר לילדים של תקופת ההשכלה. אלה נכתבו במתכונת הספרים הישנים, ש"לקח טוב" מאת אברהם יגל (ונציה 1580) היה אב-טיפוס להם. אבל לתוך קנקן ישן זה יצקו מחבריהם תוכן חדש, שהיה בו מרוח ההשכלה והתנועה הפילאנתרופיניסטית ואשר תאם את "השיעורים המוסריים" שהונהגו בבת-הספר החדשים. הדגש לא היה עוד על מצוות שבין

1. מהדורה שמינית — וארשה תרמ"ח (1888) — יצאה 103 שנה לאחר מהדורה א'!

2. זהו למעשה, עיבוד חפשי לספרו הפופולארי של בנימין פראנקלין —
The Way to Wealth (Poor Richard's Almanack, 1757)

שמפורטת בו שיטה לתיקון המידות לפי לוח מפורט מראש.

3. כעדותו של א"ב גוטלובר, "המגיד" תרל"ג, גל' 40, עמ' 364.

אדם למקום בלבד, אלא בעיקר על נימוסין, אהבת העבודה המפרנסת את בעליה בכבוד, נאמנות לחוקי המדינה ולקיסר.

"אמרי שפר" מאת נ"ה הומברג

ראשון לספרים אלה — היבור שנכתב בעידודה של ממשלת אוסטריה, נפוץ בפקודתה אך נדחה כמוקצה מחמת מיאוס על-ידי היהודים החרדים — הוא "אמרי שפר" לנפתלי הרץ הומברג (פראג 1749 — שם 1841). כיום זכור הומברג בעיקר בשל הפרק העגום, שרשם בתולדות החינוך היהודי. לאחר פרסום "כתב הסובלנות" של הקיסר יוסף השני (1782), שגור על היהודים לשלוח את ילדיהם לבתי-ספר "נורמאליים" (יסודיים), נתמנה הומברג "משגיח מלכותי ראשי על בתי-הספר היהודיים-גרמניים בגליציה". מאבק מר וממושך ניטש בינו לבין הרבנים וראשי הקהילות, שראו ב-100 בתי-הספר שפתח מעין גזירת-שמד שאין לעמוד בה, וסופם שנסגרו כולם ב-1806. אז עבר הומברג לווינה ונתפנה לעסוק בחיבור ספרי-הלימוד, שמיניסטריון החינוך האוסטרי הזמין אצלו; וראשון להם היה "אמרי שפר" (וינה תקפ"ח / 1808).

הומברג עצמו גילה, כי הספר "אמיל" לרוסו, שקרא בגיל 19, הוא שהשפיע על החלטתו לעסוק בחינוך. לאחר שהשתלם בפדגוגיה בהאמבורג הצטרף אל חוג המשכילים בברלין ולימד את ילדיו של משה מנדלסון; ולאחר תקופת הוראה קצרה בטריאסט היה היהודי הראשון שעמד בבחינה בפדגוגיה באוניברסיטה של וינה. קשה לדעת עד כמה התמידה השפעת רוסו אצל הומברג בשנות-חייו הארוכות; אבל אין ספק, כי רוחו וסגנונו של "אמיל" הטביעו את חותמם על כמה מפרקי "אמרי שפר". כבר במשפטי הפתיחה הראשונים מהדהד רעיונו של רוסו כי האדם טוב מטבעו והכוח המניע אותו לפעולה הוא תשוקתו לחיי אושר:

בני אהובי! כל אחד מאתנו חפץ לראות טובה בימי חייו.
כל אחד מתאוה להיות בריא בכל כוחותיו תמיד, למצוא
מוזנותיו, מלבושיו וכל צרכיו ולהיות חפשי מכל דאגה
ויגון. אלה תולדות האדם!

הספר רבי-הכמות (488 עמ'), שנדפס עברית ויהודית אשכנזית זה מול זה), וכוון "לילדי בני ישראל, עלם ועלמה" (!), "נחלק לשניים: א) היחסים והחובות שבין אדם למקום; ב) היחסים והחובות שבין אדם "לעצמו ואל זולתו". אם נשפוט את הספר לגופו — תוך ניתוקו מן הנסיבות שהביאו לכתיבתו ומן ההסתייגות הנזעמת שבה נתקבל — נהא חייבים להודות בסגולותיו הספרותיות והפדגוגיות הבלתי-מבוטלות. "אמרי שפר" ספוג כולו אורה פילאג-תרופיניסטית, העושה את הקריאה בו נעימה ולעתים אפילו מענגת. הוא כתוב ברוח המסורת, מפעם בו רצון כן להדריך את הילד העברי בתיקון המידות ולכוונו לאפיק-חיים של יצירה נורמאלית ומכובדת. תוך נאמנות קפדנית לעקרונות הפדגוגיים-פילאג-תרופיניסטיים שאימץ לעצמו, נוהר הומברג מהטפה שיש עמה כפיה סמכותית ודבריו מוגשים במעין מונולוג של אב-מדריך, המשוחח

4. ראה: צבי שארפשטיין, תולדות החינוך בישראל, א, עמ' 121—143.

בנחת עם תלמידיו יידידי. ואחרון אחרון — סגנונו של "אמרי שפר" המכוון לקוראים בני שמנה ומעלה, בהיר, קריא, נקי ממליצות ולעתים אף מפתיע בתיאוריו הציוריים. לאחר פירוט נרחב של י"ג העיקרים ועשרת הדיברות באים קטעים ליריים, המוקדשים לאהבת אלוהים:

האהב משבח את אהובי, מספר את מעלותיו וטובותיו
ברבים, למען יכבדוהו גם אחרים ויאהבוהו כמוהו; ולכן
חובה עלינו לפאר ולרומם את שמו הנקדש (וכו').

— וכן לעבודת הבורא: "תכלית העבודה היא לטובת העובד עצמו, שעל-ידיה תושלם נפשו ותטהר מחשבתו". הפרקים הבאים מספרים בחן על חגי ישראל, על עבודת אלוהים מאז ימי קדם עד ימינו, ועל תולדותיו ותפקידו הלאומי של בית-הכנסת, המביא "לאיגוד האומה בקשר אמיץ". חלקו השני של "אמרי שפר", הדן בחובות האדם לעצמו ולזולתו, פותח אף הוא במלים, שיש בהם מעין סינתזה בין תורת רוסו ותורת ישראל:

ואהבת לרעך כמוך, זהו דבר התורה. ומהו אנו למדים
שחייב האדם לאהוב את עצמו, שאם לא יאהב את עצמו
איך יאהב את רעהו כמוהו?

הפרקים המרשימים ביותר בחלק זה הם אלה שנועדו לכוון את הילד אל חיים של יצירה. הם סוקרים את המקצועות ומשלחי-היד השונים, מציגים בחיבה את עובדי-האדמה הבריאים והחסונים, העולים בערכם על העשירים, "שרובם חלושי הגוף מרוב התענוגים"; והתרוץ עדיף כמובן על העצל; אבל "לא היושב ובטל בלבד נקרא עצל, אלא אף מי שעושה מלאכה אבל אינו עושה אותה בזהירות וזריזות כראוי". והמלאכה עולה לאין ערוך על המסחר והרוכלות שהרי "המה [הרוכלים] אינם מוציאים דגן ותירוש ויצהר מן האדמה, כמו האכרים והכורמים, ואינם מעבדים או מכינים שום דבר, כמו האומנים ובעלי מלאכות". וכאן בא ציור דרמאטי מרשים, המזכיר את מגדלי במיטבו, המתאר את נגע המסחר שפשה בחברה היהודית:

...ונערים קטנים עומסים על כתפם בגדים בליות
ונעלים מטולאות וכובעים ישנים וצועקים ברחובות
העיר: סחרו במסחרי! והיו לשחוק ולעג גם הם גם
סחורתם... ולכן, בני! טוב לבחור באחת מן המלאכות
איש איש מכם כפי נטיית לבו ומגמתו אל מלאכה זו
או אחרת ולשקוד תמיד עליה ולעשותה בזריזות
ובאמונה, שיהנו אחרים ממנה ויהללו בשערים מעשה
האומן. (עמ' 296).

5. השווה דברי רוסו: "עבודת האדמה היא האומנות המועילה ביותר ולפיכך גם האצילית ביותר" (אמיל ג').

ככל שהילד מתקדם בקריאה הולכים ומתרבים התיאורים הסיפוריים, המשובצים בקטעי המוסר הדידאקטיים. הפרק המתאר עם בריא של עובדי אדמה גולש אל התרפקות פיוטית על ימי קדם, שבהם "התקבצו ונקהלו אחוזות אחוזות מרעים מכל עיר ועיר, וישבו תחת אהליהם והיטיבו את לבם במאכל ומשתה"; בפרק על כיבוד הורים מתוארת האם, אשר "תשב יומם ולילה [על ערש בנה], לא תתן שינה ותנומה לעיניה" וכו'; ובשיחה על ערך העזרה ההדדית מובא משל על "ראובן בעל עגלה שעובר בדרך, והנה נטבעה עגלתו בטיט ורפש ואין סוסיו יכולים להמשיכה" עד שבא שמעון לעזרתו. לעתים מתבל הומברג את דבריו בהומור חריף, כגון בתיאור "השוטים שמתעסקים רוב ימיהם במה שיש להם על ראשם, והוא השיער, ואינם נותנים את לבם על מה שיש בתוך הראש והוא המוח, שבו משכן השכל (לדעת רוב המחקרים)". קטעי סיפור אלה, שהם תמציתיים ומרתקים בקיצורם הדרמאטי, תכליתם כפולה. הומברג הפדגוג הבין כי הסממן הסיפורי מחזק וממחיש את הרעיון המוסרני, הוא נחרט בזכרון יותר מאשר ההטפה המופשטת ובאמצעותו יגיע הקורא הצעיר בכוחות עצמו אל מוסר-ההשכל הרצוי.

פרקי הספר האחרונים דנים, כאמור, בחובות היהודי כלפי העם והארץ שבתוכם הוא יושב. כאן כבר מדבר מגורנו של הסופר נציג השלטון, המטיף לציית לפקידי הרשות, לאהוב את אורתי המדי-נה ולהיות נאמן למלך ולעושי דברו. התיאורים של מבנה המדינה ומוסדותיה מפורטים בהרחבה, שהרי לילדי ישראל באותה תקופה היה מושג קלוש ביותר על מושגים יומיומיים פשוטים — החל בכספים ומשקלות ועד בית-המשפט והאוניברסיטה (שהיא "בית מדרש גדול ליודעי בינה ודורשי חכמות רבות, שבקצתן יש צורך, כמו חכמת האלהים... וקצן הן לתענוג והרחבת הנפש, כמו חכמת ההלצה [הרטוריקה]").

ב"אמרי שפר" מתגלה הומברג לא רק כמשכיל המטיף בהתלהבות למען נורמאליזאציה של חיי העם, אלא גם כסופר בעל כושר תיאורי בלתי-מבוטל; סופר המפעיל את כושרו למען יעוד הנראה נעלה בעיניו. והיעוד איננו קשור רק בחיי האומה בגלות, שכן, אם שוהים אנו עתה בגולה וחייבים להיות נאמנים למלכות, מפעמת בלבנו גם האמונה בגאולה, שבה "האב הרחמן ברוב חסדו יקבץ נדתי עמו ישראל וישלח משיחו להשיבם על כנם הראשון ולהביאם אל ארץ הקדושה" (עמ' 80). האמנם, זה האיש שתוקרים חרצו את דינו כי "לא קם עוד נבל כמוהו בתוך המשכילים"? או אולי נאמנים יותר דברי הרב מרדכי מנעט, רב המדינה במוראביה, שגילה לצרכים הרוחניים של בני דורו: "הוספר כולו מחמדים וממתקים, כולם דברי צדיקים, כי לשונו תדבר משפט הנער ומעשהו באמונה". עוד בחייו של הומברג נדפסה ביקורת חיובית על "אמרי שפר" בירחון היהודי-גרמני "שולמית", שיצא בלייפציג; ושנים רבות לאחר פטירתו חלקו שבחים לספר שני סופרים

6. זאב יעבץ, "תולדות ישראל".

7. מתוך הסכמתו ל"אמרי שפר". ראיבן פאהן (פרקי השכלה, עמ' 154) משער, שהרב בנעט מחק ותיקן אי-אלה פרקים ב"אמרי שפר"; ואילו שארפשטיין (תולדות החינוך א, עמ' 132) מזכיר "שהרבנים היו מחויבים לתת הסכמתם על ספרים שהיו למורת רוחם". אבל הרב בנעט, ששיתף פעולה עם הרשות בעיבוד תכנית-לימודים לפרחי רבנות, שיבח בהסכמתו לספר של בנו נפתלי בנעט, "אמונת ישראל" (פראג, תקצ"ב, 1832), את הקיסר על ש"ציוה על ילדי העברים להשכילם באמיתות הדת".

נודעים, הרחוקים זה מזה: ש"ד לוצאטו הפאדובי הילל את "אמרי שפר" על תוכנו ולשונו הצהה⁸ וש"י פין הווילנאי כתב עליו: "ספר יפה אף נעים בהצעתו ומליצתו"⁹.

בצו מיניסטריון-החינוך האוסטרי היה "אמרי שפר" לספר-חובה בבתי-הספר היהודיים; ואף-על-פי שלימדוהו במאולץ, סביר להניח שהתלמידים נהנו מפרקיו הנאים. ולאחר שההשכלה היהודית חדרה למזרח-אירופה לימדוהו גם ברוסיה ובפולין; פרקיו האחרונים הועתקו לתוך המקראה העברית הראשונה שנדפסה ברוסיה ("אלף בית" מאת א"ל מגדלשטאם, וילנה תר"ט), וכתשעים שנה לאחר הופעת המדורה הראשונה נדפסה בווארשה מהדורתו הרביעית (וארשה, 1816). הומברג חיבר שני ספרי-מוסר נוספים, אלא שאלה נכתבו גרמנית בלבד ורק שמותיהם עבריים: "בני ציון" (וינה 1812) ו"בן יקיר" (שם 1814). שניהם אינם אלא קיצורים שטחיים של "אמרי שפר", החסרים צביון לאומי, וגם הם נכפו כספרי חובה על היהודים ואף מיררו את חיי הצעירים: בני-זוג אשר ביקשו רשיון-נישואים אולצו תחילה להיבחן בהם¹⁰.

מה גדול, אפוא, ההבדל בין הומברג, בעל "אמרי שפר", לבין האיש ששלח תזכירי שיטנה לשלטונות, שבהם "האשים" את היהודים בנאמנות לארץ-ישראל, הציע לאסור את השימוש בלשון העברית או שיגר רשימת ספרים עבריים שיש לאסור את הדפסתם. לא כאן המקום לנתח את השינוי הקיצוני שחל בסופר-פדגוג-עסקן זה במשך חייו הארוכים; אבל ראוי להזכיר את הערתו המעניינת של יוסף קלוזנר כי "הומברג הוא היחיד בתקופה זו, שהרשה לעצמו ליתן דופי בעמו ובדתו; אבל כך עשה רק בספרים ומאמרים לועזיים ולא בספריו ומאמריו העבריים"¹¹.

ספרי-מוסר לילדים הוסיפו לצאת באירופה משך כל תקופת ההשכלה ואחריה, עד ראשית המאה העשרים: מהם בשיטה הקאטכיסטית הישנה, כספרו רב-התפוצה של הפרופסור וולפגאנג ווסלי "נתיב אמונה" (פראג 1840)¹², ומהם בשיטה האנתולוגית הדו-לשונית, כספרו העברי-יידי של הרב-הצייר יששכר בר פרענק "אור האמונה" (וינה 1821)¹³. וגדול כל-כך היה הביקוש בקרב המחנכים ובני-הנעורים לספרות זו, המשלבת בתוכה מורשת-אבות עם כללי מוסר ונימוסין, עד שגם בספר-לימוד רגיל לילדים — למשל: ספרו הנפוץ של פרץ בער "תולדות ישראל" (פראג תקנ"ו / 1796) — שולבו קטעי מוסר קצרים ו"הנהגות טובות אשר יתנהג בהם הנער כל היום".

8. ראה: S. D. Luzzato: Epist. Italiano – Francesco – Latino. Padova 1890, p. 519.

9. "כנסת ישראל", ורשה תרמ"ו (1885), עמ' 271.

10. על פרשה זו ראה בהרחבה בספרו של ראובן פאהן, "פרקי השכלה", סטאגיסלאב תרצ"ז, עמ' 154–164.

11. "היסטוריה של הספרות העברית החדשה", א. עמ' 327.

12. נדפס ב-8 מהדורות. וולפגאנג ווסלי (Wessly 1801–1870) הרצה באוניברסיטת פראג על ספרות רבנית, לשון עברית והחוק הפילי, והיה היהודי הראשון, שקיבל משרת פרופסורה בקיסרות אוסטריה.

13. מהדורה ב': פרסבורג 1841. י"ב פרענק (1770–1845) היה 41 שו"ב בקהילת פרסבורג, פירסם ספרי דת בעלי סגנון פופולארי והצטיין גם בציור דיוקנאות מינאטוריים.

ה"הנהגות" שב"תולדות ישראל" כתובות בחרוזים קלים ונאים; הן מטיפות לילד לגלות אדיבות כלפי גדולים וקטנים, להשתחוות למורה וכן —

אל תביא אל בית-הלימוד מכל מאכל עמך,
גם כל דבר-שחוק והבל תרחיק מאד ממך...

וגם זאת ראוי לציון: ספר-מוסר מאת המחנך הגרמני הנוצרי יואכים היינריך קאמפה Theophron, שנכתב ברוח נוצרית פילאנתרופיניסטית, זכה לארבעה עיבודים שונים לעברית! ואם לא די בכך, הנה נעשה בשנת 1817 נסיון להוציא בעיר הבאווארית פירת כתב-עת מוסרני מיוחד לנוער בשם "קרן תושיה" — "ללמד נערי בני ישראל מידות ומוסר" — שהיה, כנראה, ראשון עתוני-הילדים היהודיים. רק חוברת אחת, בת 50 עמ', יצאה כנראה מכתב-עת זה, שנדפס ברובו גרמנית (באותיות עבריות) והחומר — סיפורי תורה, אגדות חז"ל ופתגמים מוסריים — נכתב, תורגם ועובד ברובו בידי העורך, חיים הירש שוואבאכר¹⁴.

בשל תוכנם המגוון ומגמותיהם השונות זכו ספרי-המוסר לילדים בתקופת ההשכלה ליחס דו-ערכי על-ידי הרבנים ואנשי החינוך. בעוד שראשי הדת הטיפו, כי "יש לו למלמד ללמוד עמהם [הילדים] בכל יום קצת ספרי מוסר, לעורר לבם ליראה את ה'¹⁵, הביעו כמה מן המחנכים המתקדמים התנגדות נמרצת לספרי-המוסר של תקופתם ואף קידשו עליהם מלחמה: "פדגוגים אחדים חיברו קאטע-חיזיסים, אשר יביאו תועלת רק למחברים ולמוכרי הספרים ובהתלמידים יעוררו רק גועל-נפש מפאת הדלדול והריקנות אשר בהם"¹⁶. אבל יהא המשפט על ספרי המוסר אשר יהא, עובדה היא, כי רבים מהם — בעיקר אלה שהכילו בתוכם משלים, פתגמים וסיפורים — נקראו על-ידי הצעיריים לא רק לצורך לימוד אלא גם מתוך עונג, והיו מקומות שבהם נעשו מקור עיקרי להנאה ספרו-תית עד ראשיתו של הזמן החדש.

(פרק מתוך הספר "ספרות-הילדים העברית — ההתחלה", העומד להופיע בהוצאת "מפעלים אוניברסיטאיים").

-
14. ח"ה שוואבאכר פירסם גם ספרי-חינוך יהודי-אשכנזי בשם "הדרכת הילד" (פירודא 1812; מהדורה ד: שם 1824), שהוא "ראשית לימודים לילדים בני שלוש עד חמש". בספר נכללו 24 איורים צבעוניים, והוא מספרי-הילדים היהודיים המאוירים הראשונים.
 15. אפרים זלמן מרגליות, בספרו "מטה אפרים" (ז'ולקווה תקצ"ה / 1835).
 16. כדברי נח פרילוצקי (בחימת "נחשון") ברשימתו "מנאות יעקב", "המליץ", 1901, גל' 56.